

KONRÁD GYÖRGY

Ökológiai realizmus

Mi ez a Közép-Európa? Leíró vagy ideologikus fogalom? Politikai vagy transzpolitikai? Nosztalgikus vagy utópikus? Miért írnak, vitatkoznak róla annyian, különösen ennek az etnoökológiai régióknak az emberei? Akár prófétikus köd, akár szarkasztikusan elhessentett buborék, mindenki érzi, hogy van benne valami, ami a mai ideológiai sémák gondozói számára egyelőre klasszifikálhatatlan. Az ilyen metaforáknak az az előnyük, hogy nem lehet őket csontig elemezni; vannak belső tartalékaik, életük van. A földrajzi Közép-Európában élő népeknek sok közülük volt egymáshoz, sok bajuk, viszontagságuk volt egymással, ez már családi viszony, számítunk egymásnak. Másoknak jóval kevésbé. Népek a nagyobb népességszámú németek és oroszok között, amelyek néha mint szuverén, néha mint meghódított nemzetek inkább mások döntéseinek a tárgya voltak, sem mint a maguké, és ezért periodikusan fellázadtak elvesztett vagy korlátozott szuverenitásuk visszahódításáért. Közép-Európa mint politikai egység nem létezik, csak mint kultúrpolitikai ellenfogalom szemben a nemzetállami diktatúrákkal, provincializmusokkal és fölöttük a Varsói Szerződéssel mint transznacionális integrációval. A Baltikumtól az Adriáig a keleti Közép-Európa népei régi szokásuk szerint ismét nyugtalankodnak; elégedetlenek a rájuk erőltetett államalakulattal és kormányzattal. Az ellenfogalom szerint a közép-európai történelem itt, helyben történik, s leginkább az számít, hogy a helyben lakók hogyan gondolkoznak magukról és a környezetükről.

*

Vége a háború utáni korszaknak, a századvégen már anakronisztikusak a század első felében hozott nagyhatalmi döntések a népek sorsáról. Nincs semmilyen nagyhatalmi doktrína, amely a geográfiai Közép-Európában élő népek sorsát a demokratikus szuverenitás helyett legitim módon meghatározhatná.

A birodalomépítő imperializmusok kora lejárt, a dekolonizáció folytatódik, s a középhatalmak után a szuperhatalmakat is eléri. Az instabilitás adva van, Közép-Európa kezd érdekessé válni. Miért ne lenne a földabrosz minden tájának saját kulturális arca, saját érdeke és öntudata?

Közép-Európa több mint történelmi-tipológiai csoportosítás, több mint író-álom; sejtésem szerint ez a név előbb-utóbb politikai koalíciót is jelent majd a térség demokratikus mozgalmai és realista gondolkodói között.

Közép-Európa kulturális fogalma magában foglalja a kettéosztott Európa katonai ábrájának az elvi elutasítását; azt az igényt jelenti, hogy- a szovjet-amerikai katonai határnak előbb vagy utóbb el kell tűnnie a kontinens közepéről, és azt az igényt is, hogy a társadalmi alakulást tartósan ne határozhassa meg a katonai valóság. Közép-Európa fogalma újabban valamiféle aktív politikai-intellektuális magatartást is jelöl, s ezenkívül önismeretet, esztétikai intimitást és otthonosságot az ironia és a pátosz, az utópiizmus és a cinizmus váltogatásában.

Az hogy a magunk sorsának a gazdái legyünk, éppen olyan normális igény, mint az, hogy a szomszédainkkal tisztességesen tudjunk együtt élni. Terjedő feltételezés ezen a tájon, hogy szabad népek egymással is jóra tudnak jönni.

*

Az instabilitás elkerülhetetlen, mert a térség lakói ökológikusabb, az emberi valósághoz rugalmasabban alkalmazkodó struktúrákkal akarják felváltani a meglévőket. A nemzeti

önrendelkezés, a népszuverenitás igénye addig fennáll, amíg a szóban forgó országok területén megszálló csapatok tartózkodnak. Magyarországnak például oka katonai megszállástól tartani, megtörtént. Egyszersmind bebizonyosodott, hogy az életfeladatok megoldására a katonai bürokrácia eszközei alkalmatlanok. Az országban a normalitás békés forradalma zajlik. Érvényesül az erőszakmentes civil stratégia, nincsenek erőszakos tömegmozgalmak. A nemzeti és demokratikus törekvések az értelmiségi középosztály hangadó részénél párhuzamot. Közép-Európa metaforája a nemzeti törekvések önfegyelmező keretétül kínálkozik. A közép-európai kisnemzetek ökológiai együttest alkotnak, logikus, ha közösen gondoskodnak autonómiájukról.

Egy paternalista társadalom elkezd demokráciát, egy pártállam elkezd jogállamot játszani, s ez nem könnyű iskola. Innen is, onnan is türelemre intenek, senki sem óhajtja, hogy például a magyarok kisétáljanak a Varsói Paktumból. A mai európai katonapolitikai struktúra az oroszoknak, az amerikaiaknak és még a nyugat-európaiaknak sem rossz, csak a kelet-közép-európaiaknak, azoknak viszont idegesítően rossz. Magyarország például nem mondja fel Jaltát, csak a jaltai nyilatkozatok szövegéhez alkalmazkodik, amely demokratikus választásokat ígért. Volt többpártrendszerünk a háború után a szovjet csapatok nyomatékos jelenléte mellett is. Demokráciát teremtve a magyar társadalom szimbolikussá minősíti vissza az ideiglenes itt tartózkodó csapatok politikai jelentőségét.

*

Évekkel ezelőtt a legális politikai beszéd a pártbürokrácia beszéde volt, újabban mindinkább az értelmiségi középosztályé. A civil társadalom eszméjével az államtársadalom személyzete is kezd egyetérteni. A kasztszerűen elkülönült nomenklátúra úgy tűnik el, hogy beleolvad az értelmiségi-polgári társadalomba. Az sem lehetetlen, hogy a funkcionáriust újjazdag gyanánt látjuk viszont, mert a nagy átalakulásban kiderülhet, hogy a nomenklátúra nem vész el, csak átalakul, s a hatalom tőkére konvertálható. A folyamat azért nem reménytelen, mert a fiatalabb hatalmi elit kárpótolni tudja magát, képes belépni a versenyszférába, nem érdekelt a resztalinizációban. Amiről azt hittük: lehetetlen, az igenis lehetséges. Mindenfajta fegyveres testületek jelenlétében csinálunk demokráciát. A diktatúra szellemi tartalékai kimerültek, a párttagok nem szeretnék egy önkényuralom eszközei lenni. Itt már nem érdemes hazudni, ismerjük a színét is, meg a visszáját is. Most már inkább mondjuk a magunkét. Valóban érdekes folyamat, ha az emberi szó elszabadul. Minthogy a változás megtörtént, ergo meg is történhetett, és nem szólt ellene semmilyen szubsztanciális törvényszerűség. Az a benyomásom, hogy ez a kelet-közép-európai demokratikus polgárosodás bosszantja - más-más okból - mind a nyugati jobboldalt, mind pedig a baloldalt. A jobboldali dogma szerint a kommunista diktatúrának nem volna szabad visszafordíthatónak lennie, a baloldali dogma szerint a szocializmust magántőkére támaszkodó vegyes piacgazdasággal felváltani csalódást keltő árulás. Gazdaságtalan, olcsó periféria leszünk, mondják. Itt mindenesetre múltban van a lemondó ráhagyás szelleme. A paternalizmus válsága és a civil társadalom ébredése párhuzamos.

*

A demokratikus politikai kultúra fölélesztésében méltányolandó szerepük volt a disszidenseknek, akik bebizonyították a nagyközönségnek, hogy így is lehet. A földalatti sajtó fájdalmas engedményekre kényszerítette a cenzúrát. Sokan felébrednek abból a fikcióból, hogy egy mindenható hatalom uralkodik fölöttük - csak annyian mindenható, amennyiben annak hiszik. A regresszív etatizmus nem egyéb, mint egy lídérces álom. Legfontosabb a sajtó

liberalizálása, ám nyomban meg kell jegyeznünk, hogy a tömegkommunikációs eszközök zöme még mindig a banktőkében is megjelenő pártállam kezében van.

A demokrácia minden újrafelfedezése egyszersmind megújítása is: kommunizusból még nem csináltak demokráciát, még kevésbé látszik könnyűnek ezzel egy időben rendbe hozni a gazdaságot. Olyan könnyű dolguk van a szkeptikusoknak, hogy nincs kedvem közéjük állni. A magyar társadalom kezd tétegni, amennyiben kezdi - még csak kezdi - kifejezni magát. A társadalom erősödik, mert növekvő számú polgára megy át egy közös élmény katarziséra. Értelmiségieknek és vállalkozó polgároknak közös igénye az alkotmányos jogállam. Nem mutatkozik igény semmiféle demokratikus paternalizmusra. Az értelmiségiek már nem kívánják államosítani a polgári egzisztenciákat. Nem játsszák azt, hogy ők nem ők, nem színlelik, hogy más nevében szólnak. A változás nem annyira a személycserében fejeződik ki, hanem inkább abban, hogy ugyanazok az emberek mást mondanak ma, mint amit tegnap mondtak. Az értelmiség és a kormányzat között megindult a nyilvános és folyamatos dialógus. Akik ma demokráciát és alkotmányt teremtenek, azok tudják, hogy mi történt a francia forradalom óta, tudják, hogy most születő demokráciánknak mögötte van már a fasiszta és a kommunista tapasztalat, s ez akár előny is lehet.

*

Beszélhetünk társadalomszerkezeti hasonlóságokról is a keleti Közép-Európa térségei között, noha megjegyzendő, hogy a kelet-közép-európai államokon belül is igen különböző társadalmak élnek egymás mellett.

Közös jegy a számottevő polgárság hiánya, az elakadás a polgárosodás útján, jóllehet az Európába integrálódásnak éppen ez a legfontosabb szociológiai feltétele. A kommunista formáción belül végbemenő történelmi változásokat éppenséggel egy lappangó polgárosodás idézte elő, mint az európai társadalomfejlődés föld alá nyomott, majd pedig a felszínre törő, elég rezisztens, habár meglehetősen elnyomított alaptendenciája.

A szónak mind a Verbürgerlichung, mind az embourgeoisement, mind pedig a civilization megfelelő fordításai, noha ezek a szavak minden történelmi kontextusban valamelyest mást jelentenek.

Az egész közép-európai térségre áll, hogy a polgárság benne gyenge, részben pedig más etnikumhoz tartozott, mint a környező agrárnépesség zöme, német volt, zsidó volt, és ez megnehezítette a polgárosodást, noha mindezek a népek egy ezredéven át itt éltek egymás szomszédságában.

Önálló nemzetállamhoz nemzeti polgárság kellett, nem pedig nagy terület. Polgárság, amely fenn tud tartani egy erős államot, amely helyet tud foglalni a világpiacon belül, amely modern intézményeket létesít a városiasodó térben, és gondoskodik a megfelelő művelődésről, a szakmai képzéstől az akadémiai tudományokig.

Érdemes elgondolkozni azon, hogy a német és a zsidó volt a hagyományos integratív tényező, s az előbbi kiirtva az utóbbit, és kíméletlenül gyarmatosítva Közép- és Kelet-Európát a nemzetállami hübrisz, a nacionalista elbizakodottság csúcsán önmagát is eltávolította a térségből, átadván a terepet az orosz integrációnak, amely viszont napjainkban jutott az alkalmatlanság, a díszfunkcionalitás kritikus szakaszába. A nemzeti-faji harc, majd az osztályharc ideológiái az egész térséget mindenféle értelemben elszegényítették.

A sértett neheztelésből, a résszimentből táplálkozó idológiák nem kedveznek a nagy kultúrához szükséges független gondolkodásnak.

Tény, hogy a kontinens nyugati fele a polgári szabadságnak köszönheti nemzeti szuverenitását, demokratikus politikai stabilitását és jólétét. Tény, hogy a kontinens keleti fele annak köszönheti mizériáját, hogy itt kihagyással, szigetszerűen volt csak jelen, majd hosszú

szünet után igazában csak legújabbán kezd itt-ott legalább hónapokra testet ölteni a polgári szabadság. Tény, hogy polgári szabadság nehezen születik meg polgárság nélkül.

A térség társadalmi mindent megtettek, hogy ne is legyen polgárság a szó nyugati értelmében, mint a társadalom meghatározó ereje. Az arisztokrácia és a nemesség nem vagy kevésbé engedte be a polgárságot a politikába, ami a katonai-bürokratikus elemnek túlsúlyt biztosított.

Az értelmiség ellenszenvesnek tartotta a piac mentalitását, biztosabbnak tekintette az állami állást a szabadfoglalkozásnál, kívánatosabbnak és kézenfekvőbbnek a nacionalizmust a liberalizmusnál. Továbbá ígéretesebbnek látta a nemzeti újnemességnek gondolt értelmiségi bürokrácia és valamilyen karizmatikus nemzeti vezető dinamikus tekintélyuralmát, mint a gyengének látszó és elavultnak hirdetett liberális demokráciát.

A polgárosodás akkor halad, ha a Bildungsbürgertum és a Besitzbürgertum, vagyis az értelmiség és a tulajdonos polgárság egymással részben átfedésben, részben partneri együttműködésben vannak.

Az értelmiségiek polgárelenessége és polgárosodás-ellenessége ellenállásképtelenné tette őket a fasiszta megoldással szemben, aminek része volt a német gyarmatosítás, csatlósszereppel vagy anélkül, továbbá a közép-európai zsidó polgári elem felszámolása.

Az értelmiségi polgárelenesség következő nagy hulláma a németellenes és antifasiszta értelmiségiek utópikus várakozása a szovjet típusú szocializmussal, vagy helyesebben a kommunizmussal szemben, még inkább kiterjesztve az állami bürokrácia amúgy is széles körű autoritárius hatalmát és totálissá téve azt.

Közreműködött a kommunista totalitarizmusok kiépítésében az életben maradt, visszatért és ki nem vándorolt zsidók egy része is, ortodox szigorral felszámolván a polgári társadalmat, s ennek részeként alkalmasint hozzátartozóik polgári egzisztenciáját is.

Megemlítenők a kommunista rendszerek tényleges munkás-paraszt támogatói, akik alulról álltak szemben mindennel, ami polgári, és felemelkedve a pártállami uralkodó rendbe, elfoglalták az államosított és alkalmasint kitelepített vállalkozó polgárok cégét és nem ritkán lakását is.

Az a társadalmi alakulat, a mindenre kiterjedő központi újraelosztás politikai diktatúrával és szocialista ideológiával párosuló rendszere, amely a szovjet katonai győzelem és jelenlét nyomán létrejött, erős hasonlóságot teremtett a vasfüggönytől keletre eső egyes országok társadalmi szerkezetében, sőt intézményrendszerében és kulturális szimbólumaiban is, odáig menően, hogy ez a kelet-európaiság felismerhető a szagokban, a szófordulatokban, a viseletekben vagy akár a testformákban is.

Furcsa volna tagadni e közös jegyek meglétét, aminek valószínű indítéka az lehet, hogy ezek a jegyek nem könnyen magasztalhatóak. Kevésbé előkelő rokonsággal nem dicsekszik a hiú ember, magától futva, tőle is fut. Aki erről a vidékről Párizsra vagy Londonra függeszti szemét, az ettől nem lesz kevésbé idevalósi, csak éppen innen odanéz, ami önmagában dicséretes.

A kelet-európai szocialista ember a megismerkedés első öt percében körvonalazottan megmutatja magát, szinte mint egyfajta alkat. A nemzeti és nemzetben belüli különösségek csak e közös viszonyítási hálón belül értelmezhetők tartalmasan.

Kelet-Európa a polgárosodás által válik Közép-Európává. Csatlós államok nem tudnak Közép-Európát alkotni. A német birodalom keleti periferiája nem volt Közép-Európa. A húszas-harmincas évek egymással rivalizáló, zavartan nacionalista kisállamai sem tudtak Közép-Európát alkotni. A szovjet birodalom nyugati periferiája sem Közép-Európa. Közép-Európa fogalmát kihívásként értelmezem az autonómiára, amelynek létfeltétele a szomszédokkal való kooperatív béke.

A polgárosodással párhuzamosan, politikai, állami struktúráinkat történelmi változásban sejtve, azt hiszem növekedni fog a területi autonómiák igénye, ami ígéretes az etnikumok

együttélése szempontjából, mert a területi lojalitást elébe helyezi a nemzetállami lojalitásnak. Nem a nemzetek fognak egymással tárgyalni, hanem az egy községbeliek, akiket a lokálpatriotizmus összefűz.

Ilyen területi autonómiákból, életteljes városmegyékből, hogy Bibó szóhasználatával éljek, valóban összekapcsolódó települési együttesekből integrálódhatnak és nőhetnek egymással össze nemzethatárokon túl a szomszédok, a kapcsolódni óhajtók. Ha tetszik, a városállamosodás - keresztezve a nemzetállamosodást - szerencsésen párosulna a demokratikus fejlődéssel és a közép-európai politikai integrációval, amit közvetítő, fokozati és elkerülhetetlen állomásnak érzek az európai integráció útján. Indokolt, hogy a hasonlók együttműködjenek. Doktrínát csinálni a nyugatra való hasonulásból, és egy kis időelőny kedvéért büszkén mellőzni a nem nyugati szomszédokat rövidtávú stratégia és a csatlós-viselkedés megújítása volna. A skandináv országok is különleges kapcsolatokat tartanak fenn egymással, amit senkinek sem jut eszébe Európa-ellenes törekvésnek minősíteni.

Kelet-Európa előtt az egyik út a polgárosodás, a liberális demokrácia és az autonómiák útja, ami nemzetfeletti föderációkat is eredményezhet. A másik út a polgárosodás elakadása, új tekintélyuralmak, kommunista és/vagy nacionalista elnöki rendszerek, etatizmusok kialakulása liberális engedményekkel, de a hatalmi centralizmust fenntartva. Európai viszonyok között polgárellenes stratégiával nehéz gazdasági dinamizmust elképzelni, valószínű tehát, hogy az etatizmus új variációi erősítenék azokat a tendenciákat, amelyek fokozzák térségünk hasonlóságát a harmadik világgal és növelik elszakadását Nyugat-Európától.

Ismétlem, Kelet-Európa annyiban válik Közép-Európává és ezáltal Európává, amennyiben a polgári autonómiák megerősödhetnek és meghatározó kultúrává épülhetnek össze benne.

*

A magyar helyzet különösségét az adja, hogy a szovjet jelenlét az országban nincsen hozzákötve a német kérdéshez, magyar területen nem vezetnek át utánpótlási vonalak. Elképzelhető, hogy lesz olyan magyar kormány, amely megfelelő külpolitikai konstellációban le fog mondani a szovjet hadsereg védelmező jelenlétéről. A kivonulás Magyarországról más volna, mint Afganisztánból. Kérdés, hogy a magyarok önfinnesítéssel előnyössé teszik-e a Szovjetunióknak ezt az opciót. Magyarország alkalmas terep volna a keleti konvencionális erő aszimmetrikus fölényének a korrigálására. Magyar szempontból kívánatos lenne, ha a Nyugat tisztázná a Szovjetunióval egy ilyen kivonulás feltételeit. Néhány évvel ezelőtt területek vagy egész országok demilitarizálása még eretnek gondolat volt, ma már egyre kézenfekvőbb. Mindkét szuperhatalom kénytelen - viszonylag csökkenő gazdasági hatalmának megfelelően - korlátozni a világban játszott katonai szerepét. Mindinkább jelentkezik a két szuperhatalom közös felelőssége a helyi konfliktusokban, mert csak együttesen tudják a harcias fanatikusokat visszatartani. Ez a kényszerűség az oroszokat közelebb hozza a nyugat-európai értékekhez. Ha a verseny nem katonai, akkor a keskeny Nyugat-Európa pozíciója jobb, mint a terjedelmes Szovjetunióé. A magyar kísérlet kockázata egyik szuperhatalomnak sem túl nagy. Az oroszok is érdekeltek egy modellváltás kísérletében, nekik is mondhat valamit a laboratóriumi, kisléptékű kísérlet, hogyan lehet működő demokráciát csinálni egy államszocialista országban. De még ha sikerülne is előbb kibújnunk a katonai tömbből, akkor sem tudnánk elmozdulni a helyről, ahol élünk adatott.

*

A regionális részintegrációk csak finomítják és gazdagítják az összeurópai integráció folyamatát. Aki Közép-Európát teremt, az Európát teremt. Az lojalis a századokon áthúzódó

feladathoz - ily sok népnek igazán nem könnyű ezen a balszerencsés helyen békésen együttélnie. Sokféle megközelítésben lehet az Európa-fogalomnak értelmet adni. Ebben a régióban ismerjük egymásnak nemcsak a pozitívumait, de a mizériáit is, a magunk életéből ismerjük őket. A hősök és a sztárok távoli mítoszai után gondolkozhatnánk a gyarló ember közeli mítoszában, amelynek megalkotására Közép-Európa alkalmas helynek látszik. Születőfélben látok itt egy tágabban értelmezett filozófiát önmagunkról, egy kimondatlan közép-európai kulturális köztársaságot, amelynek nem államok az alkotórészei, hanem magánszemélyek. Ennek a furcsa köztársaságnak a polgárai figyelemre méltó kisebbséget alkotnak a nemzetállamokban. A fűszertől sem azt várjuk, hogy többségben legyen. Ki a polgára ennek a köztársaságnak? Az, aki annak gondolja magát. Aki már többfelé járt a világban és nem restell érdeklődni a közvetlen szomszédok iránt; ellenkezőleg: tanulva szoktatja le magát a nemzeti öntetszelvegről. Ebben a régióban a nemzeti közösségek többnyire hordoznak valamilyen sértett neheztelést magukban, hajlamosak egymás rovására terjeszkedni, gyanakszanak egymásra, cselfogást látnak az egyenrangúság javaslatában, azt tartják természetesnek, hogy az egyik feljebb, a másik lejjebb van. Közép-Európa se nem jobboldali, se nem baloldali ideája enyhíti azt a bezártságélményt, amely egyszerre szüli a klausztofóbia és a klausztrómánia tüneteit, kisebb nemzeteket egy tágabb közösségbe kapcsol, s ennyiben terápiának is felfogható.

*

Miközben itt gyakran úgy használják az Európa szót, mint fuldokló a mentőövet, észlelnünk kell, hogy amott nem repesnek értünk, talán mert mi inkább kérni szoktunk, mint adni, inkább panaszkodni, mint bátorítani. Egyes polgárok és egész nemzetek szeretnének átkerülni a szovjet szférából a nyugati szférába, de észlelniük kell, hogy nem várják őket tárt karokkal. Sokan így okoskodnak: ha csak a Nyugat segíthet rajtunk, de mégsem segít, akkor lesüllyedünk a harmadik világba, parlamenttel és operával egyetemben. Ha már a semleges Ausztriát sem kívánják bevonni a Közös Piacba, amely a politikai unió kiépülésével párhuzamosan óhatatlanul katonapolitikai unió is lesz, miért lenne reális cél formálisan bekapcsolni a nyugat-európai közösségbe egy valóságos vagy akár csak egykori Varsói Paktum-tagot? A Nyugat kíváncsi és óvatos rokonszenvvel figyeli a lengyel-magyar fejleményeket. Ha lehetséges is volna átcsábítani egy országot a szovjet tömbből, kérdés, hogy mennyire lenne megbízható szövetséges az, aki csak az imént váltott szövetséget. Több mérvadó politikai elemző úgy gondolja, hogy csak őrlődjön fel a keleti tömb belülről. Nem kívánják a szovjet tömböt csak azért, mert a pusztítóerő tekintetében egyenrangú, geostratégiai egyezkedéssel is egyenrangúsítani. Nem áll módjukban, de talán szándékukban sem a Varsói Paktumból kialakulni bennünket. Vámi, hogy az agyaglábú óriás szétesik, és így voltaképpen sorsukra hagyni a kelet-közép-európai népeket ez is egy lehetséges - habár számunkra nem rokonszenves - nyugati alternatíva. Az ottomanizáció jóslata nem meggyőző, mert az orosz ma is Európa legnagyobb népességszámú nemzete, a török pedig nem volt az, a birodalom mögött ott áll a nemzet, amelyet nem jó a hisztéria állapotába hozni.

*

Mi van Romániában, Bulgáriában, Jugoszláviában, Albániában? Négy olyan országról van szó, ahol nincsenek szovjet csapatok. A saját kommunizmus sem sokkal rózsásabb, mint a kívülről garantált. Minden nemzeti kommunista rendszerben jól bevált és valamennyire tetszett is a népnek a paternalista állam és az üdvösséghez vezető vezér. A román elnök bebizonyította, hogy a csódtömeget is el lehet fogadtatni a lakossággal, ha a vezér korlátlanul alkalmazza a nemzeti öndicséret tömeglélektani fogásait. A szigorú megfigyelőnek Közép-

Európa a nemzetiségi viszályok és a tekintélyuralmi rendszerek földjét is jelentheti. Vannak és jöhetnek újabb nemzeti diktatúrák, nacionalista rendpártok. Mintha a baloldali diktatúrák hajlandóak lennének átcsuszanni jobboldali diktatúrákba. Egyetlen nemzeti értelmiség sem immunis az ellenségeskedő nemzeti ressentiment beidegződéseitől. Félő, hogy a Nyugat-Európában megenyhült nemzeti konfliktusok kelet felé haladva egyre engesztelhetlenebbek lesznek. A felek egyre konokabbak, merevebbek, gyanakvóbbak. Rányílik az ajtó az Ázsiáig érő xenofób elvadulásokra. Miért ölik az üzbégek a meszheteket, az azerbajdzsánok az örményeket, mi bajuk támadt egyszer csak a bulgároknak a törökökkel? Keresztények ütik a mohamedánt, mohamedánok a keresztényt, hogy a zsidók askenázi ágáról, erről a jellegzetesen kelet-közép-európai népről, kultúrájukról és kiirtásukról itt most ne is szóljunk. A nacionálbarbárok képesek megölni a szomszédjukat, akivel addig látszólag megfértek. Lehet, hogy a régió embereinek a bőre alatt a civilizált én mellett ott fészkelődik a barbár, akinek nem sokat számít a másik ember élete, ha idegen néphez tartozik?

*

Kína, Kelet-németország, Csehszlovákia, Románia, Bulgária, Észak-Korea, Kuba - nem elképzelhetetlen a nemzeti sztálinizmusok, a nacionálkommunista diktatúrák koalíciója. Akár Moszkvával szemben is védelmezik a régi rendet, a régi jó, kemény egypártrendszert, amely nem tűrte a bomlasztó kritikát. A sztálinizmus osztható, mint a giliszta, porcikái külön is megélnék. Ami magától is megterem ezen a tájon, amihez nem kell különösebb tanulás, az inkább a nacionalizmus, mint a liberalizmus. Az állami teljhatalom és a nemzeti türelmetlenség egyesül. Egymással torzsalkodva a kis nacionalizmusok folyamatosan igazolják a világ szemében a gyámhatalom szükségességét. Ha az oroszok kimennek, még talán be találnak jönni a románok fegyveresen, mondják nem egészen alaptalanul aggódó ismerőseim, akik hitelt adnak a híreknek a román atombombáról és közép-hatósugarú rakétáról. Működhet-e itt a nemzetiségi konfliktusok nyugati, racionális enyhítőszer: a demokratikus föderalizmus? Irigység, gyűlölködés és harci kedv elmúlhat-e valaha is? Moszkva a különböző szovjet nemzetek közötti engesztelhetetlen összecsapásokban kénytelen az Ordnungsmacht, a rendfenntartó hatalom szerepét játszani, mint egykor a Habsburgok. Meglepő és valószínűtlen önzetlenséget tanúsítana, ha nem dolgozna a színpalak mögött a kis nemzetek összeugrasztásán. Mindenesetre kialakulni látszik egy törekeny háromszög felvilágosult lengyel, szovjet és magyar értelmiségiekből, akik együttesen keresik társadalmuk kibontakozásának lehetőségét a sztálinista struktúrából. Nem lehetetlen, hogy a közeljövőben ez a háromszög a csehszlovák kollégákkal kiegészül négyszöggé. A Közép-Európa Klub bejárati ajtaja nyitva van. Aki azonban egy nacionalista diktatúrához vonzódik, az nem lép be ebbe a klubba.

*

Ez a térség az önmeghatározás állapotában él. Lengyel és magyar értelmiségiek, kénytelenek vagyunk tudomásul venni a saját hatalmunkat. Már nem vagyunk sem áldozatok, sem disszidensek. Irodalom és politika még nem vált el, a szerepek még keverednek, írók politizálnak vagy egyre ingerültebben utasítják el maguktól a politizálást. Kialakult egy olyan helyzet, amelyben a kommentárnak még hatalma és felelőssége van. A változás főként az olvasó középosztály munkája. A mai értelmiségi úgy csinálja a politikát, mint a múlt századian a liberális nemes, egyik sem veszíthet túl sokat, megvan a helyük a társadalomban; a politikához némi anyagi függetlenség kell. A politikacsinálás nemesi-amatőr hagyományához hozzá tartozik a fluktuáció az irodalom és a politika között. Hiányzik errefelé a polgári regény, amelyhez kontinuus szerepek kellenek. Kétszáz éve tart ebben a régióban a

késleltetett átmenet a demokratikus polgári társadalomba. Még nem dőlt el, hogy a kelet-közép-európai nacionalizmusok magukévá tudják-e tenni ezt a szellemi stratégiát: öntudatunk kitágítását a szűkebb és tágabb lakóhely irányában. Igen hasonlóak vagyunk abban, hogy szeretnénk kevésbé szorongani az államhatalomtól. Amikor semmi sem tilos többé és a képzelet legbizarrabb bakugrásai is a tárgyalóasztalra kerülnek, miért ne gondolkodnánk egy kelet-közép-európai, demokratikus föderáción, amely kezdetben állhat akár két országból is, vagy azok egyes szervezeteiből, mozgalmaiból, személyeiből? Egy finnesedő közvetítő övezetre gondolok, amelyben Moszkva elismeri a demokratikusan választott és akár nem kommunista kormányokat. A további kelet-nyugati nyitásra, a szervezesebb nyugati kapcsolatokra várva a politikai realisták nem hanyagolják el tanácskozás végett fölkeresni az észak-déli szomszédokat sem.

*

Szabadságszükségletünk szembefordít bennünket a tömbrendszer apológiáival. A magyar lakosság már elég régen várja a szovjet csapatok végérvényes távozását az országból, de ha kell, tud még néhány éven át vámi erre. Amíg ez meg nem történik, itt marad a szorongás, hogy egy moszkvai palotaforradalom Magyarországon is erőszakos restaurációt eredményezhetne. A kormány igyekezni fog minél tágabb körű különszerződéseket kötni a Közös Piaccaal és a Szabadkereskedelmi Társulással, de egyelőre marad a meglévő szövetségi keretek között. Nem kis feladat kommunizmusból demokráciát és piacgazdaságot csinálni; kockáztatnak egy időre ennyi is elég. Érdemes várakozni a szomszédos országokban is valószínűleg bekövetkező erózióra. Helyes, ha a civil társadalom azt kívánja, hogy a szovjet csapatok mielőbb hagyják el az országot. Nem volna helyes, ha ezt az igényt az ország külügyminisztere a közeljövőben bejelentené, mert ezzel elősegítené a szomszédos nacionál-sztalinisták és a szovjet vezetés szövetségét a magyar kormányzat ellen. A megfelelő időpont megválasztása lesz az érdemi kérdés. A magyar értelmiség zöme az országot semlegesnek kívánja látni.

A semlegesség nem közömbösség, hanem a civil cselekvés választása a katonai cselekvés helyett. Amíg tömbtagok vagyunk, NATO-atomrakéták vannak becélözva ránk, és erre nekünk nincsen szükségünk.

*

A Nyugatnak is érdeke a posztkommunista demokráciák viszonylagos stabilitása. A Kelet és a Nyugat között szükség van egy politikai lökés- és ütközésgátló zónára, ahonnan a Nyugatot nem érheti katonai fenyegetés. Kelet-Közép-Európa nemzetei nem kellene a Nyugatnak direkt szövetségesként, kellhetnek azonban indirekt szövetségesként. Szükség van egy kisebb nemzetekből összeszövődő, közép-európai, semleges és demokratikus föderációra. Egy nemzetközi szerződésekkel biztosított közvetítő övezetre. Ha kiéleződik a hidegháború, akkor könnyen visszazuhanhatunk ebből a még nem egészen Közép-Európából Kelet-Európába. Most kezdjük meglátni a négy égtáj felé szerteágazó integráció kihívását. Nevetséges volna bünszövetkezetként szétszaladnunk, mintha sohasem láttuk volna egymást. Végzetesen egymás mellé települtünk. Nem hagyhatjuk itt a lengyeleket, cseheket, szlovákokat és délszlávokat, s hogy ez a sok szláv valamivel ellensúlyozódjék: a szívünknek kedves románokat sem. Látni kell, hogy kivel vagyunk egy hajón. Edzett közép-európaiak tudják, hogy a kudarc nagyobb valószínűsége mellett is lehet dolgozni.